

Co na srdci, to na jazyku aneb jak naši žáci vnímají obrazný jazyk

Milena Frydrychová¹

Posloucháme-li mluvu lidí kolem sebe, a to i v médiích, zachytíme tu více, tu méně onu část lidové slovesnosti, která snad nejvíce zůstává živá — lidová rčení. Proto lze uvítat nové, již čtvrté vydání knihy Jaroslava Zaorálka Lidová rčení v nakladatelství Academia AV ČR. Autor v úvodní poznámce říká, že „základem převážné většiny přísloví a ostatních... slovních spojení je obraz a že se jak přísloví, tak těchto vazeb používá obyčejně pro zpestření slohu“. Autor též cituje J. A. Komenského, který v úvodu ke své Moudrosti starých Čechů říká, že „příspěvek nebo přívodníka jest krátké a morální propovědění, v němž se jiné praví a jiné rozumí“.

Pro učitele češtiny se tedy nabízí využití těchto obrazných vyjádření — přísloví, pořekadel, pranostik, rčení, úsloví, přirovnání — jak v hodinách slohu, tak literatury, ba i mluvnice: např. vhodná pro výuku vedlejších vět podmětných jsou přísloví typu Kdo jinému jámu kopá... V mnoha našich učebnicích se o to pokoušejí různým způsobem různí autoři.

V poslední době využívají této části slovní zásoby i skladatelé populárních písní, ba i tvůrci billboardů, tedy poutačů podél cest. V podzimním období roku 2000 to byly zejména dva: jeden obsahoval rčení „tlouci špačky“ (na poutači byla zobrazena rodina kolem stolu, na němž seděl špaček, a dědeček se chystal uhodit ho kladivem; text zněl: Také u vás tlučete špačky?), na druhém bylo využito rčení „chytat lelky“. Třetí tehdy častý plakát doporučoval zboží pomocí výrazu „u dětí to poletí“, který je také obrazný, byť soudobý. Na dalším, který byl vylepován znovu na jaře 2001, je zachycen osobní automobil a napsáno: Verdikt — Fabia je jeden z nejspolehlivějších vozů v Evropě.

Při pohledu na tuto soudobou „výzdobu“ našich bydlíšť mě napadlo, jak asi vnímají tyto výrazy dětští čtenáři? Znají vůbec význam slov cizích a sdělení zprostředkovaných jim za pomoci sousloví a rčení?

Využila jsem návštěv školních tříd v rámci pedagogické praxe a předložila v pěti třídách ostravských a ve dvou třídách pražských dětem následující dotazník. V závorkách uvádím v rčení vysvětlení ze jmenované Zaorálkovy knihy, u přísloví a pranostik odkaz na Mudrosloví F. L. Čelakovského a Medardovu kápi J. Munzara, u cizích slov jednak vysvětlení ze Slovníku cizích slov autora L. Rejmana, jednak z publikace Co v slovnících nenajdete autorek Z. Sochové a B. Poštulkové.

Vysvětli, co znamená:

1. Má oči na stopkách (s úžasem, dychtivě, zvědavě pozorovat)
2. Má obě ruce levé (být neobratný, nemotorný)
3. Má za ušima (být chytrý, prohnaný, šibal, šelma)
4. Je jak za groš kudla (malý)
5. Dal by si pro halěř vrtat koleno (býti lakomý)
6. Komu se nelení, tomu se zelení (pracovitost se vyplácí)
7. Martin přijel na bílém koni (začíná sněžit)
8. Na sv. Martina pláče husí rodina (martinské hody — zabíjejí se husy)
9. Víš, kdy má Martin svátek? (11. listopad)
10. Verdikt (soudní výrok, rozsudek, výrok vůbec)
11. Médium, mediální (Rejman: v nevědeckém spiritismu osoba, která údajně zprostředkovává styk se zemřelými
Sochová: nově ve významu publicis-

¹katedra ČJ s didaktikou, Dvořákova 7, 701 03 Ostrava 1

12. Mobilní tiský prostředek určený k informování a působení na veřejnosti)
(Sochová: přídavné jméno nově ve spojení mobilní — přenosný telefon)
13. Co na billboardu znamená „chytat lelky“ (zevlovat, lenošit)
14. Co na billboardu znamená „tlouct špačky“ (dřímat)
15. Co na billboardu znamená „u dětí to poletí“ (není uvedeno v žádném slovníku, význam: lákavé prodejné zboží)
16. Napiš, co je billboard (poutač, plakát, reklamní plocha)

Na vyplnění dotazníku jsem využila jak hodin češtiny, tak hodin suplovaných. Vyplnění trvalo obvykle 20–30 minut. Předtím jsem žáky informovala o svém záměru a dotazník jsem s nimi prošla a vysvětlila. Ve třídě nebyli jejich učitelé, dotazník byl anonymní, třídy pro mne neznámé.

Čísla u dvou následujících tabulek odpovídají číslům zadání v dotazníku.

Tabulka č.1: Výsledky na ZŠ Ostrava (O) a Praha (P)

Číslo	Třída-počet žáků-počet správných odpovědí/totěž v procentech	5. tř. (O) 23	5. tř. (P) 27	6. tř. (P) 23	7. tř. (O) 34	9. tř. (O) 28
1.		14/61	15/56	18/78	28/82	23/82
2.		15/65	19/70	18/78	29/85	25/89
3.		8/35	15/56	15/65	22/65	18/68
4.		0	0	0	0	0
5.		13/56	18/67	11/48	23/68	26/93
6.		15/65	16/59	14/61	30/88	23/82
7.		22/96	19/70	19/83	20/79	25/89
8.		2/9	6/22	1/4	2/6	0
9.		8/35	6/22	6/26	26/76	20/71
10.		5/26	2/7	4/17	12/35	21/75
11.		5/26	4/15	7/30	7/20	15/54
12.		13/57	9/33	7/30	20/59	14/50
13.		11/48	14/52	6/26	15/44	11/39
14.		3/13	7/26	8/35	8/24	1/4
15.		15/65	nezjišťováno	nezj.	22/65	20/71
16.		nezj.	18/67	18/78	18/53	nezj.

Poznámka: procenta byla zaokrouhlena.

Domnívala jsem se, že pražské děti z velkoměstského prostředí mají k lidové slovesnosti dále než děti ostravské. I když pátá třída z Prahy má o něco horší výsledky než ostravská, přičítám to spíše tomu, že ostravské děti navštěvují školu s rozšířenou výukou jazyků, a jsou tedy vybrané. Spíše je zajímavé, že obě páté třídy občas předčí děti starší: u pražské školy je to ve třech případech (č. 5, 8, 11), u ostravské dokonce v pěti případech (č. 7, 8, 11, 13, 15).

V poslední době se hovoří o problematice zachování osmiletých gymnázií a vzdělávání minorit, zejména Romů. Navázala jsem proto na uvedený výzkum v dalších třech třídách: Dotazník vyplnilo 13 převážně romských dětí z osmé třídy (kvůli citlivosti této otázky jsem se vyhnula zjišťování příslušnosti, převážně znamená asi 10 ze 13 dětí ve třídě a škole specializované na tuto problematiku, která je zároveň fakultní školou Ostravské univerzity), dále 14 dětí v tercii (osmá třída osmiletého gymnázia v Ostravě-Porubě) a pro srovnání 22 žáků ze Střední zahradnické školy, kam postupují většinou žáci s průměrným školním prospěchem. Výsledky uvádím opět v tabulce.

Tabulka č.2: romská třída, tercie gymnázia, studenti SZŠ

Číslo	Třída-počet žáků-počet správných odpovědí/totěž v procentech	8 tř. R-13	8 tř. tercie-14	SZŠ-3. ročník-22
1.		7/54	13/93	18/82
2.		7/54	13/93	20/91
3.		4/31	9/64	19/86
4.		0	0	0
5.		8/62	13/93	20/91
6.		4/31	12/86	20/91
7.		9/69	12/86	21/95
8.		0	1/7	3/14
9.		0	2/14	16/72
10.		2/15	7/50	16/72
11.		0	9/64	17/77
12.		0	4/29	16/72
13.		3/23	7/50	17/77
14.		0	1/7	2/9
15.		2/15	10/71	19/86
16.		1/8	11/79	19/86

Poznámka: Procenta byla zaokrouhlena.

Zde se nabízí srovnání tercie gymnázia, tedy 8. třídy, a 9. třídy ZŠ. Terciáni mají v osmi případech lepší výsledky, ve dvou případech stejný. Vliv výběru na gymnázia se tedy potvrzuje.

Jak je zřejmé, ani romské děti nejsou bez vlivu české frazeologie a jistě by se při soustavné péči o tuto jazykovou oblast mohly vyrovnat dětem ostatním.

Srovnáme-li výsledky žáků 9. třídy ZŠ a studentů 3. ročníku SŠ, mají studenti v 11 případech výsledky lepší, ale znalost cizích slov bych v tomto věku očekávala průkaznější.

Shrňme tedy výsledky průzkumu, který probíhal v listopadu 2000 na sedmi školách a zúčastnilo se ho 184 žáků. Dotazník obsahoval 5 rčení, 1 přísloví, 2 pranostiky, 4 přejatá slova, 3 reklamní texty prezentované na poutačích během října 2000 a 1 kalendářní údaj, tedy celkem 16 slov a slovních spojení.

Po srovnání tabulek je výsledek následující:

- 4 z 5 prezentovaných rčení jsou žákům víceméně známa. Jedno — je jako za groš kudla — neznal nikdo. Zjistila jsem však, že právě toto rčení je uvedeno v učebnici SPN z roku 1990, 1997 pro 7. ročník v oddílu Význam slov. Pokud žáci vysvětlili své (mylné) pojetí, pak obvykle „lakomý, šetřilek“.
- Prísloví Komu se nelení... má vysoké skóre, i když jeho vysvětlení je různé: Kdo není líný, tomu se daří, Kdo něco dělá, ten má peníze, Kdo pracuje pilně, tomu se to oplácí, nebo jen: pracovitý, není líný.
- Pranostika Martin přijel na bílém koni je známá ze všeho nejvíc (celkem na ZŠ 87 %, na SŠ přes 95 %), ale jsou i děti, které nevedly nic, nebo vysvětlení bylo přibližné (začíná zima, zimní čas). Kromě SŠ má 95,65 % správnosti ostravská 5. třída. Snad je to pod vlivem časté hádanky Přijel bílý kůň, zalehl nám celý dvůr?
- Zato druhá pranostika, vztahující se také v martinském svátku — Na svatého Martina pláče husí rodina, kterou jsem převzala z pořadu Kolotoč TV Nova, není obecně známá a děti si ji ani nedovedly vysvětlit až na pár jednotlivců, kteří se celkem logicky domnívali, že husám je zima. Skutečný výklad je ten, že při martinských hodech se pekly husy, případně se nosily jako daň poddaných pánům (uvedlo 5 žáků ZŠ a 3 SŠ).

5. 63 % žáků ZŠ a 72 % SŠ vědělo, kdy je tento svátek. Zřejmě tu působí značná frekvence tohoto jména a to, že jsem výzkum prováděla v listopadu. V romské třídě nebyl ani jeden žák tohoto jména.
6. Největší potíže působí žákům vysvětlení cizích slov, i když je — snad až na „verdict“ — slyší denně: médium, mediální, mobilní. U slova verdict byly odpovědi vzesupné podle věku, nejvíce — 75 % — uvedla 9. třída. U slova „médium“ uváděli: noviny, zprávy, informace, novináři, zpravodajství, u „mediální“ uváděli: veřejný, a to od 21 % v 5. třídě přes 64 % v tercii až 77 % na SŠ. „Mobilní“ je překvapivě lépe přeloženo v 5. a 7. třídě nežli v 9. třídě (přenosný, pohyblivý), nejlépe na SŠ — přes 72 %. I když jsem v dotazníku dala do závorky příklad „mobilní telefon, člověk“, mnozí význam neodhadli.
7. Jak se dalo předpokládat, nejhůře dopadly dva ze tří billboardových textů. První z nich — chytat lelky — vysvětlilo v průměru 43,5 % dětí na ZŠ, 50 % v tercii a přes 77 % na SŠ. Druhý text — tlouci špačky — jen 14 % na ZŠ, na SŠ ještě méně. Třetí — u dětí to poletí — v tercii přes 71 %, na SŠ přes 86 %. Moderní, současné vyjadřování je dětem blízké. Vysvětlovaly ho takto: dětem se to bude líbit, budou to mít rády, bude to oblíbené, anebo slangově: bude to super.

Jaký plyne z tohoto výzkumu závěr?

Neznají-li děti frazém, nedovedou si ho — vzhledem k jeho obraznosti — vysvětlit, odhadnout jeho význam. Přítom znalost mudrosloví patřila kdysi k výbavě nejen vzdělanců. Neměli bychom něco z dědictví otců vkládat do svých hodin častěji?

Dnešní děti jsou často obklopeny lákavými obrazy doprovázenými texty. Měli bychom se přesvědčit, jsou-li pro ně tyto texty sdělné a co si pod nimi děti vybaví či představí.

Moderní čeština je prosycena množstvím přejatých slov. Měli bychom žáky vést k používání jazykovědných příruček, také různých slovníků, aby jejich přechod do světa dospělých byl usnadněn a jejich chápání světa bylo přesné.

Jak už je zvykem každého češtináře, všimla jsem si v dotaznících i pravopisu. Malé děti se dopouštějí hlavně chyb v pravopisu lexikálním: záměna předložky a předpony *s/z*, *i/y* hlavně u slova *líný*. U pravopisu morfologického je podstatný rozdíl mezi dětmi pražskými a ostravskými, a to v pravopisu koncovky u adjektiv tvrdých: on je *lakomí*, *hloupí*, případně *lakomej*, *hloupej* u dětí pražských.

Také v pravopisu skladebném se vyskytovaly chyby, přestože žáci používali souvětí jen u vysvětlení přísloví nebo pranostiky. Jednalo se jednak o *i/y* při shodě, jednak o interpunkci — téměř se nevyskytují čárky v nižších třídách ZŠ s výjimkou tercie. Pravopis romských dětí je na velmi nízké úrovni. Je to způsobeno i tím, že se ve škole upřednostňují hravé formy práce a mluvený projev.

Na závěr jedna osobní vzpomínka: Každá hodina latiny na bývalém gymnáziu začínala zápisem a skandováním některého antického okřídleného výroku nebo citátu. Mám je v paměti dodnes. Ten první zněl: *Dum spiro, spero — Dokud dýchám, doufám*. I já doufám, že mé volání ke kolegům češtinářům *dojde sluchu*.

Literatura

- [1] Zaoarálek, J.: Lidová rčení. Academia AV ČR, Praha 2000.
- [2] Čelakovský, F. L.: Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Lika Klub, Praha 2000.
- [3] Munzar, J.: Medardova kápě aneb Pranostiky očima meteorologa. Horizont, Praha 1986.
- [4] Rejman, L.: Slovník cizích slov. SPN, Praha 1966.
- [5] Sochová, Z., Poštulková, B.: Co v slovnících nenajdete. Portál, Praha 1994.